

RÉTI GYÖRGY

A MAGYAR-OLASZ KAPCSOLATOK A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

TELEKI RÓMÁBAN

Csehszlovákia feldarabolása után hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Hitler agresszív terveinek következő célpontja Lengyelország. Hitler 1939 márciusában – a német–lengyel barátságról elmondott korábbi szavait sutba dobva – követelte Gdansk (Danzig) lengyel kikötő átadását és egy német autótűt megépítésének engedélyesését, az ú.n. "lengyel korridoron" keresztül. Ezzel kitört a "lengyel krízis", amelynek súlyosságát még fokozta a német sajtó rendkívül heves lengyelelles kampánya.

Hitler Sztójay Döme berlini követ révén a magyar kormány értésére hozta, hogy – ellenszolgálatásul Kárpátalja Magyarországhoz csatolásáért – számít Budapest támogatására. Azonban a Lengyelország ellen készülő háborúban való részvétel gondolata – amelyet Magyarországhoz a hagyományos barátság szálai fűsték – rendkívül népszerűtlen volt az országban. Ezen kívül a lengyel kormány bizonyos támogatást nyújtott Magyarországnak Kárpát-Ukrajna meghódításához, és ez még fokozta a magyar kormány dilemmáját a Lengyelországo elleni akcióban való részvétellel kapcsolatban.

Egyidejűleg a magyar uralkodó osztály realisztikusabban gondolkodó szárnya nem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt, hogy Szlovákia német megszállásával Magyarországot nyugat és észak felől átkarolta a német hadsereg, és ennek következtében oly mértékben fokozódott a hitleri Németország politikai, gazdasági és katonai nyomása Magyarországra, hogy az már az ország függetlenségét fenyegette.

Az új miniszterelnök, Teleki Pál elképzelése szerint igyekeztek fokozottabb mértékben támaszkodni a fasiszta Olaszországra, amelyet szintén nyugtalanított Németország egyre fokozódó erőfölénye. Így a magyar–olasz együttműködés egy rövid időre ismét bizonyos – nagyon behatárolt – német-ellenes jelleget nyert. Ez azonban merőben különbözött az 1933–34-es évek együttműködésétől, egyrészt, mert a német-ellenes irányzat kizárólag defenzív jellegű volt, azaz a német expansiók törekvéseknek a két országra való kiterjedésének megakadályozására irányult: másrészt, mert – mint később látni fogjuk – az akkor már lényegesen erősebb hitleri Németország első komolyabb fellépésére a magyar kormány újból teljesen Berlinhez igazította politikáját.

Szabó László, a római magyar katonai attasé 1939. március 21-i, Werth vezérkari főnöknek címzett levelében így számolt be arról a német-ellenes hangulatról, amelyet Csehszlovákia feldarabolása az olasz kösvéleményben kiváltott: "A kösvélemény a német eljárást elítéli. A német erősödéstől és módszertől idegesen féltik saját területeiket és nem titkolják el Magyarország sorsát illető aggodalmakat sem.

As ideges hangulat a következő okokra vezethető vissza:

- a/ A németeket amúgy sem kedvelték.
- b/ A külföldi rádióhírekkel szemben kezdetben hiányzott az olasz felvilágosító állásfoglalás.
- c/ As itteni ssidóság és antifasiszták állandóan gondoskodnak német-ellenes csendes propagandáról.
- d/ A klérus ugyancsak német-ellenes hangulatot ssít, vagy legjobb esetben is csak semleges álláspontot vall.¹

Olassország uralkodó körei kétségtelenül tisztában voltak az olasz kösvélemény esen érzelmeinek és aggodalmának jogosságával, de – mivel hódító terveiket csak erősebb fasiszta szövetségeseikkel együttműködve látták megvalósíthatónak – úgy vélték, hogy – folytatva Szabó idésett levelét – "a tengelyre továbbra is szükség van, e nélkül az olasz követelések nem nyerhetnek kielégülést", és ezért "nyugtalanul hallják a német-ellenes kifakadásokat amelyek természetesen a németek fülébe jutnak".

Szabó egy másik, ugyancsak 21-i keltezésű levelében arról írt, hogy "az olaszok részére életbevágóan fontos megakadályozni az esetleges újabb német térhódítást Horvátországon át a Balkánra". Jellegzetes fasiszta mentalitásra vall, hogy mindent nem Jugoszlávia függetlenségének megerősítésével akarták elérni, hanem Németország megelősésével a Jugoszlávia elleni fellépésben. Erről Szabó ezeket jelenti: "Ha a horvát amputációt a németek végesnek el csehszlovák mintára, akkor az olaszok a Duna-medencéből véglegesen kissorulnak és velünk elvesztették a területi kapcsolatokat, amelyek egy barátságos Jugoszlávián át még úgy ahogy fenntarthatók. Esért újból ssönyegre került a horváth kérdés."²

A kérdés olasz elképselés szerinti megoldása: "Ők úgy képselik, hogy a horvát kérdés rövidesen kiélesődik és Jugoszlávia magától ssétesik. Ekkor érkezne el a pillanat a beavatkozásra, de nem fegyveresen, hanem pénsszel, propagandával."³

A harcias magyar katonai attasé szerint jobb lett volna, ha az olaszok a kérdést katonai úton oldották volna meg, mert "így elkésnek és megint a németek aratnának".⁴ Levele végén Szabó kérte a "magyar katonai állásfoglalást", mert "es a dolog nekünk épp oly fontos, mint az olaszoknak".

Werth vezérkari főnök Szabó két levelét megküldte a külügyminissternek és Szabónak a következő jellegzetes választ: "Katonai szempontból természetsszerűen mindenkor kívánatos az, ha valamelyik nem teljesen baráti érzelmű ssomszédunk belső viszonyai folytán meggyengül. A jelenlegi viszonyok között azonban nem látom lehetőséket és célsszerűnek azt, hogy mi – a magyar katonai vezetés – Jugoszlávia belső bomlasztásához a valamikor használatban volt eszkössökkel újból hosszájárulnánk, illetve azt megkisérélnénk. Az egész ügy tiszta politiku-

mot képes, s ezért a politikai vezetésünk állásfoglalását kell bevárnunk, s ahhoz alkalmazkodnunk.”⁵

Ami a "politikai vezetést" illeti, 1939. március 21-én Ciano a római magyar követtel folytatott "legbizalmasabb" beszélgetés során – "megfelekedve" a két évvel eselőtt kötött olasz–jugoszláv egyezményről – szintén felvetette Jugoszlávia feldarabolásának lehetőségét, és hogy a magyar kormány támogatását is megnyerje, kijelentette, hogy nagy súlyt helyezne "arra, hogy az osztozkodásnál megteremtjük a közös magyar–olasz határt".⁶

Jugoszlávia feldarabolása azonban egy időre lekerült a napirendről, mert a fasiszta hatalmakat más imperialista tervek kezdték foglalkoztatni. Hitler a Lengyelország elleni, Mussolini pedig az Albánia elleni agressziót készítette elő. A magyar kormány pedig eközben a Románia elleni támadás gondolatával foglalkozott.

1939 március 26-án Vinci olasz követ két terjedelmes jelentést küldött Rómába a Csákyval és Horthyval folytatott beszélgetéseiről. Ezekből kitűnt, hogy a magyar vezetés ekkor még elsősorban Kárpátalja "megemésztésével" volt elfoglalva, de ugyanakkor foglalkoztak már a Romániával szembeni területi követelések realizálásával. Horthy ezzel kapcsolatban kifejezte meggyőződését, hogy "Románia hasugságra és hamisságra alapozott állam, ugyanúgy, mint Csehszlovákia, és ugyanarra a sorsra jut majd". Csáky, tudva, hogy a tengelyhatalmak az adott pillanatban nem támogattak volna egy román-ellenes magyar akciót, diplomatikusanabb volt: arról biztosította az olasz követet, hogy Róma tájékoztatása nélkül nem tessz semmit Románia ellen.⁷ Ugyanakkor ismertette azt a tervet, hogy a magyar hadsereg folytatja előrenyomulását, és megszállja Kelet-Szlovákia többségében rutének lakta részét is. Berlin ellenzése miatt azonban ez hamarosan lekerült a napirendről.⁸

Egy későbbi jelentésében Vinci annak tulajdonítja a március végi szlovákiai incidenseket, hogy Berlin "kettős játékot játszott" Budapesttel. Eleinte úgy tett, mintha nem érdekelné Szlovákia további sorsa, és hagyja, hogy "a magyarok azt csináljanak, amit akarnak". Később azonban megváltoztatta magatartását és megálljt parancsolt a magyaroknak. A követ ezt azzal magyarázza, hogy Berlin egyrészt "jelenleg nem akar komplikációt Közép-Európában", másrészt "nem kívánja Magyarország túlsótt megnövekedését és megerősödését".⁹

Azt, hogy a magyar kormány mennyire elkötelezte magát a két fasiszta hatalom mellett, mutatja az az apró tény is, hogy amikor a londoni magyar követ utasítást kért, hogy megjelenjen-e a londoni pályaudvaron Lengyelország – tehát egy Magyarországgal baráti kapcsolatban levő állam – külügyminiszterének érkezésekor, Csáky válasza ez volt: "A pályaudvaron, amennyiben a német és olasz nagykövetség nincs jelen, szíveskedjék nem megjelenni."¹⁰

Magyarország azonban nemcsak az ilyen apró kérdésekben alkalmazkodott a tengelyhatalmakhoz, hanem azok nagyszabású agresszív terveiben is.

Ismeretes, hogy Zogu albán király felesége magyar arisztokrata nő volt: mégis a magyar kormány készségesen támogatta Olaszország agresszióját a kis balkáni ország ellen. Ez a támogatás nemcsak morális és politikai, hanem katonai jel-

legű is volt. Abban a reményben, hogy az olasz–albán konfliktusba Jugoszlávia is belekeveredik, és akkor lehetőség nyílik déli területek szerezésére, a magyar kormány felajánlotta, hogy 6 hadosztályt mozgósít déli határán, és ezzel sakkban tartja Jugoszláviát.¹¹ Bár Albánia megszállásakor nem került sor a Jugoszlávia elleni háborúra, az olasz vezetők hálójukat fejesték ki a magyar támogatásért és megígérték "nem fogják elfelejteni" azt, "hogy a magyar kormány bátran kiállt Olaszország mellett".¹²

Jellemszó, hogyan értékelte Albánia megszállását a római magyar követ: "Tagadhatatlan, hogy mi magyarok megilletődéssel látjuk egy hosszánk régi, de élő tradíciók által fűzött, rokonszenves, szabadság szerető kis nemzet önálló állami létének megszűntét, de ezzel szemben örülnünk kell a nagy olasz birodalom hatalmas gyarapodásának, mely éppen Európának ebben a szektorában közelebb hozhat bennünket is nemzeti aspirációink megvalósításához".¹³

A "nemzeti aspirációtól" elvakított magyar uralkodó osztály nem tudta, vagy nem akarta megérteni, hogy a fasiszta hódítók minden újabb agressziója közelebb hozza Magyarországot függetlenségének elvesztéséig is.

1939 április 11-én a magyar kormány bejelentette kilépését a Népszövetségből. Csáky az olasz követtel folytatott beszélgetésében úgy kommentálta ezt a lépést, hogy assal "Magyarországot egyértelműen kinyilvánította álláspontját".¹⁴

A magyar kormány egyre fokozta igasodását a fasiszta hatalmak agresszív politikájához. Ezt bizonyítja Roosevelt amerikai elnök azon javaslatának magyar fogadtatása, hogy Németország és Olaszország 10 évre garantálja 30 ország – kösöttük Magyarország – területi sértetlenségét. Teleki miniszterelnök és Csáky külügyminiszter, akik ekkor hivatalos látogatáson éppen Rómában tartózkodtak, siettek biztosítani fasiszta patrónusukat, hogy "Magyarországot megnevezése teljesen a magyar kormány ingerenciája nélkül történt".¹⁵

Teleki Pál – miként kösvetlen elődei is – első külföldi látogatását Rómába tette 1939 április 18–20 kösött, ezzel is demonstrálva a magyar–olasz kapcsolatoknak tulajdonított fontosságot.

Április 18-án, a Mussolini által adott vacsorán elmondott pohárköszöntőjében Teleki a Roosevelt-nyilatkozatra célozva kijelentette: "Híven a tengelypolitikához, amelyet Magyarország spontán magáévá tett, nem engedhetjük meg, hogy bármely más államhatalom ferde megvilágításba akarja helyezni nemzeti politikánkat."¹⁶ Tette ezt annak ellenére, hogy feltehetőleg tudta: a magyar "nemzeti politikának" és Magyarországnak szüksége lenne a Roosevelt által kért garanciára. Azt, hogy a magyar külpolitika irányítói ezzel tisztában voltak, bizonyítja Csákynek a Mussolinivel és Cianoval folytatott tárgyalásokról készített feljegyzése. Mindjárt a tárgyalások megkezdésekor Teleki és Csáky előadta: "Komoly politikusokban megnyilvánul az az aggodalom, hogy a Német Birodalom dinamikus erejét, ha talán nem is kösvetlenül, de kösvetve, Magyarország is megsszenvedhetné. Sokan vannak, akik úgy vélik, hogy egy esetleges német–lengyel vagy német–román konfliktus kitörésekor a Birodalom nem sokba venné Magyarországot ssuverenitását, ha egyes köslekedési vonalaira szüksége volna."¹⁷

Mussolini a rá jellemző szóvirágos demagógiával igyekezett megnyugtatni a magyar államférfiakat, kijelentve: "Ő föltétlen híve a tengelypolitikának és Németországot jó vagy rossz sorsában követni fogja, fegyveres konfliktus esetén az első pillanattól kezdve az utolsóig, mégis megállapítja, hogy minden Magyarország elleni nyílt német erőszak a tengelypolitikának a végét jelentené, annak minden diplomáciai konzekvenciájával. Az olasz nép – mondotta Mussolini – ismeretes okokból lenyelte Ausztria bekebelezését, megértette Csehszlovákia eltűnését, de semmi esetre sem tűrné, hogy Magyarország függetlenségén sérelem essék. Ő – Mussolini – nem hiszi, hogy a németek bármilyen lépésre is elragadhatnák magukat Magyarországgal szemben, de ha ilyesmi előfordulna, akkor számíthatunk Olaszország teljes támogatására."¹⁸ De hogy a szóáradatnak csak – a tengelypolitika iránti feltétlen hűsre vonatkozó – első félmondata volt realitás, bizonyítja Mussolini alig egy hónappal korábban tett kijelentése, miszerint Magyarország német bekebelezése esetén "sem reagálna"¹⁹ Berlin ellen, továbbá az alig egy hónappal később megkötött német–olasz katonai szövetség, amellyel Mussolini teljesen elkötelezte magát Hitler agresszív politikája mellett.

Az olasz–magyar tárgyalások során áttekintették az európai helyzetet. Magyar államférfiak előtt Mussolini először ismerte be nyíltan, "hogy bizonyos mérvben érdekszférákra osztották Berlinnel Közép-Európát, Kelet felé szabad kezet adtak a Német Birodalomnak, míg a Földközi-tengeren és az ahhoz kapcsolt részekben Olaszország gyakorol kizárólag befolyást."²⁰ Csáky naivan megkérdezte, hogy "vajon mi hová tartosunk", mire Mussolini sietett megnyugtatni, hogy "Magyarországon egyformán óhajtja Róma Berlinnel befolyását érvényesíteni". De, hogy ebben az "egyforma befolyásban" maga Csáky se nagyon bízhatott, ezt mutatja a feljegyzése végén tett azon következtetése, hogy a tengelyen belül erősen Németország javára billent erőviszonyok kiegyensúlyozása céljából szükség van olyan kis- és középállamok csatlakozására a tengelyhez, amelyek Olaszország pozícióját erősítenék.²¹

A tárgyalásokon fontos helyet foglaltak el a várható "világkonflagráció" kilátásai. Csáky azon kérdésére, hogy "miként gondolja Olaszország helyzetünket a háború esetén" Mussolini agresszívan kijelentette, hogy "Németországgal egyetértésben, ha kitör a háború, vagy annak kitörése elkerülhetetlennek látszik, a tengely fel fogja szólítani a dunai és Balkán-államokat, hogy azonnal nyilatkozzanak, vajon a háborúban a tengely ellen, vagy mellette akarnak-e állást foglalni. Hábosó, vagy pláne gyanús magatartást nem fognak tűrni. A fegyveres semlegességet is csak abban az esetben fogják elnézni, ha a tengelyállamok előtt nem egészen biztosnak látszó államok garanciát adnak."²² Látván azonban a magyar vezetők húzódozását a várható német–lengyel háborúban való részvételtől, Mussolini később már békésebb hírokat pengetett, és a fentiekkel ellentétben kijelentette: "Általában leginkább azt szeretnék a tengelyállamok, ha a dunai- és Balkán-államok a tengellyel szemben jóindulatú semlegességet tanúsítanának, a tengely és más nagyhatalmak között kitörő konfliktus esetén."²³

A tárgyalások során Csáky megígérte, hogy "Magyarország, mint a múltban, a jövőben is híven kitart tengelypolitikája mellett. Kétségtelen, hogy a magyar

tömegek szimpátiája inkább Róma felé igazodik – folytatta a magyar külügyminiszer –, de a kormány minden törekvése azon less, hogy egyforma jó viszonyt tartson fenn Rómával és Berlinnel, nehogy Berlinben félreértések keletkezzenek, és esáltal az olasz kormány is kellemetlen helyzetbe jusson.”

Mussolini kilátásba helyezte, hogy a fasiszta hatalmak katonai szövetségének létrejötte után sikerül ”minden félreértés lehetőségét elkerülve, Magyarországot és Jugoszláviát a tengelyhez is hozzákapcsolni, olyan értelemben, hogy Jugoszlávia és Magyarország is külön-külön kinyilatkozná, hogy a tengely által kiépített védelmi vonalhoz tartozik”. És bátorításul hozzáfűzte: ”Esáltal a magyar politikának egy másik célja is eléretnék, azas Románia izolálása.”²⁴

Ciano naplójából kitűnik, hogy az olasz vezetők meglehetősen félvállról vetették a magyar vezetőkkel folytatott tárgyalásokat. A beszélgetésekről Ciano hol azt írja, hogy ”nem számítanak sokat”, hol azt, hogy ”többé-kevésbé haszontalanok”. A tárgyalások utolsó napjáról szóló bejegyzést Ciano megkönnyebbülten így kezdi: ”Délután van a harmadik és – hála istennek – utolsó tárgyalás a magyarokkal”.²⁵ E gunyoros megjegyzések egyrészt tükrözik a fasiszta politikusok jellemző, a gyengébb partner iránti lekezelő magatartását, másrészt azt, hogy a Hitlerrel szövetséget kötni készülő olasz vezetőknek ekkor már nem nagyon volt inyükre a magyar vezetők megjegyzéseiben fellelhető Berlinnel kapcsolatos fenntartások.

2. A "LENGYEL VÁLSÁG"

As 1939 tavassán Hitler által kiprovokált "lengyel krízis", amely világháborúval fenyegetett, igen nehéz helyzetbe hosta a magyar kormányt. Világos volt, hogy a német-lengyel háború esetén Hitler követelheti a német csapatok átvonulását Magyarország területén és a nemrég létrehozott magyar-lengyel határon át. E követelés kielégítése azonban nemcsak súlyos morális vereség lett volna a Horthy-Magyarország részére, amely baráti kapcsolatban állt Lengyelországgal, de – ami talán még fontosabb volt – azt is maga után vonhatta, hogy Anglia és Franciaország hadat üsen Magyarországnak. Esenkívül a magyar vezetők nem lehettek biztosak abban, hogy ha a német csapatok egyszer Magyarország területére lépnek, nem maradnak-e ott véglegesen.²⁶

A fenti megfontolások következtében a magyar kormány úgy határozott, hogy visszautasítja a német kormány esetleges átvonulási kérelmét, de a végleges döntés meghozatala előtt biztosítani akarta Olaszország támogatását.

Esért április 27-én – közvetlenül Ribbentrop római látogatása előtt – Csáky levelet írt Villaninak, amely az amúgyis ellentmondásos horthysta diplomácia egyik legellentmondásosabb dokumentuma. E levélben a magyar külügyminiszer utasította római követét, kérje meg Ciantot annak közlésére Ribbentroppal, hogy a várható német-lengyel háború esetén "a tengely politikájához híven – bármily kínos szerep is es a lengyelekkel szemben élő népi szimpátiák tükrében – természetesen a Német Birodalom mellé állunk..."²⁷ Ugyanakkor azonban Csáky

kijelenti: "A fegyveres akcióban Lengyelország ellen sem közvetve, sem közvetlenül részt venni nem vagyunk hajlandók. A "közvetve" alatt azt a támadási formát értem, hogy minden olyan követelés, hogy német csapatok gyalog, vagy járművekkel, vagy vasúton Magyarország területén áthaladjanak Lengyelország megtámadására, vissza less utasítva. Ha németek erre erőszakot helyeznek kilátásba, kategórikusan ki fogom jelenteni, hogy fegyverre fegyverrel válaszolunk. Aki Magyarország területére engedélyünk nélkül betessi a lábát, azt ellenségnek tekintjük."²⁸ A levél esen első részének láttán azt gondolhatnánk, hogy a magyar külpolitika vonalvesztésében valamiféle fordulat állt be. A második rész azonban eloszlatja ez efféle illúziókat. Ebben Csáky kifejti: "Semlegesek azért nem maradhatunk, hanem a német mobilizációval egyidejűleg mi is elrendeljük az általános mozgósítást..." és "a mozgósított hadsereg nagyrészt Kárpátalján és a román határ közelében fog felvonulni, tekintettel arra, hogy a románok Lengyelország szövetségesei... Ha a román kormány erre tovább mozgósít – mert mozgósítást a mai napig is folytatja – akkor rövid határidőre felssóljuk, hogy ssereljen el. Ha est nem teszi meg, ebből minden konsekvenciát levonunk."²⁹ Ahhoz pedig, hogy ez a fenyegető "minden konsekvencia" a Románia elleni háborút jelentette – nem fér kétség. Tehát valójában itt nemcsak valami plátói lengyel barátságról, hanem arról volt szó, hogy a magyar uralkodó körök nem voltak érdekelték a Lengyelország elleni háborúban, és egyidejűleg a Lengyelországgal szövetséges Romániával szembeni követeléseiket akarták érvényesíteni, kihassználva a hitleri Németország agressziója által létrehozott kedvező körülményeket.

A Lengyelország elleni háborúban való részvétel visszautasításának indoklására Csáky még azt is felhosta, hogy a népfelháborodás következtében "forradalom törne ki" Magyarországon; továbbá attól való jogos félelmét, hogy "a Német Birodalom az átvonulással lassan a kezébe vegyen nálunk mindent, úgy mint az Csehszlovákiában történt". A levél ellentmondásosságát tovább fokozta Csákynek ahhoz mellékelt feljegyzése "Magyarország külpolitikai helyzetéről és törekvéseiről". Annak ellenére, hogy a Villanihoz írt levelében őszintén megvallja félelmét az esetleges német megszállástól, mégis e levél mellékletében így fogalmazta meg a horthysta diplomácia krédóját: "Magyarországnak eltökélt szándéka, hogy a tengelyhatalmak politikai célkitűzéseinek a keretében valósítja meg nemzeti ideáljait. Megdönthetetlen alappillére és irányítója a magyar politikai elgondolásoknak a német–olass barátság. Ennek fenntartás és félreértések nélkül való megvalósításához szükséges, hogy úgy Berlinnek, mint Rómának egyforán élvesse teljes bizalmát. Magyarország tudatában van annak, hogy a hatékony politika előfeltétele, hogy teljesen megbizsanak benne, mindent elkövetett, hogy a két nagyhatalomnak korlátlan bizalmát megnyerje."³⁰

A német–olass katonai sserződés megkötésére készülő Ciano e "hűségnyilatkozat" ellenére sem fogadhatta valami kitörő örömmel Csákynek a német–lengyel konfliktussal kapcsolatos fenntartásait. Erre mutat Villani egy nappal későbbi lakonikus távirata, amely sserint Ciano "álláspontunkat már ismerte, ahhoz megjegyzést nem fűzött".³¹ Mussolini már kevésbé volt lakonikus a magyar katonai attaséval folytatott beszélgetése során. Száób László május 1-én kelt

jelentése szerint az olasz kormányfő kijelentette: "Ha a háború limitálva marad Németország és Lengyelország között, akkor a német átvonulásra való kívánság visszautasítandó lenne. Ebben az esetben Olaszország a tengely megtörésével is Magyarország mellett áll. Tehát semlegesség úgy Olasz-, mint Magyarország részéről."³² Ezután következett azonban a "de": "Amennyiben a háború nem maradna lokálisálva, a helyzet Magyarország szempontjából is megváltozik. Ugyanis ebben az esetben a tengelyhatalmak létéről vagy nemlétéről lesz szó. Ekkor következik az az eset, amikor a tengelyhatalmak a nyugati hatalmakkal szemben főleg védelemben lesznek, de minden erejükkel rávetik magukat azokra a keleti államokra, amelyek nem tartanak teljes odaadással a tengelyhatalmakkal. Ebben az esetben Magyarországnak helye a tengelyhatalmagnál van, és ebből kifolyólag arra kell törekednie, hogy a hadműveletek sikerét előmozdítsa, tehát a németeknek csapatátvonulásra való kérését, vagy kívánságait a közös ügy érdekében teljesítenie kellene."³³

De hogy a "tengely megtörését" Magyarország kedvéért Mussolini mennyire nem gondolta komolyan, ezt mutatja az alig három héttel később Hitlerhez írt emlékeztetője, amelyben a közelgő világháborúra vonatkozó elképzeléseit ismertetve az alábbiakat írta: "...A háború első óráitól kezdve uralkodó helyzetre kell szert tenni a Duna és a Balkán térségben... Ebben a játékban mi két támogató jalogosra számíthatunk: Magyarországra és Bulgáriára".³⁴

Ebben az időben – miután Hitler felmondta az 1934-es német–lengyel szerződést és a német–angol flotta-egyesményt, továbbá küszöbön állt a német–olasz katonai szövetség megkötése – a Mussolini által felvetett két lehetőség közül egyre inkább a második, azaz a világháború kitörése látszott valószínűnek.

Teleki és Csáky április 29-i berlini tárgyalásain a németek nem vetették fel az átvonulás kérdését, ezért Csáky táviratban utasította Villanit: kérje meg Cianot, hogy Ribbentrop előtt ne említse az április 27-i levelében közölteket.³⁵

Teleki és Csáky az ottani olasz nagykövet révén már Berlinből tájékoztatta Rómát a tárgyalásokról. Attolico jelentése szerint Hitler megnyugtatta a magyar vezetőköt, hogy a "danzigi kérdés" megoldásával akár egy-két évet is várhat, mert "az idő Németország javára dolgozik". "Ezért – mondta Teleki – sokkal nyugodtabban távozzunk Berlinből, mint ahogy ideérkestünk, Magyarország nem kívánja a háborút, mivel, – eltekintve más megfontolásoktól – egy vereség esetén megsemmisülne, a győzelem esetén viszont egy túlságosan erős Németországgal találná magát szemben, amely nagyon, sőt rendkívülien veszélyes lenne."³⁶

Ugyanezen a napon Garigoli, a budapesti olasz katonai attasé az jelentette Rómába, hogy Ujssázy ezredes, a katonai hírszerzés főnöke kijelentette neki: "A jelenlegi helyzet meglehetősen elhidegítette a meleg lengyel–magyar barátságot, mivel Magyarország – létssükségleténél fogva – minden eddiginél jobban kapcsolódik a tengelyhatalmakhoz, az eljövendő események a két országot teljesen ellentétes táborba taszíthatják."³⁷ Összinté, katonás beszéd: a tengelyhatalmak barátságáért és a várt jutalom reményében Magyarország uralkodó körei ekkor már készek voltak feladni a korábban oly sokat hangosztatott tradicionális lengyelbarátságukat.

3. AZ "ACÉLPAKTUM"

As olasz minisztertanács április végén Rómában megtartott ülésén megvissgálták as olasz hadsereg helyzetét. Ciano naplója sserint kitűnt, hogy a hadraktárak üresek, a tüzérség ósdi fegyverekkel van ellátva, hiányosnak a modern légvédelmi és tank-elhárító fegyverek, stb. As abesszíni, a spanyolországi és as albániai kalandok meglehetősen kimerítették as olasz gazdaságot és a hadsereget is. Mindezek alapján Ciano as olasz katonai hatalomról a saját propaganda apparátusa által terjesztett híreszteléseket "blöffnek, tragikus blöffnek" minősíti.³⁸

Ennek ellenére as albániai kaland sikerétől elvakított Mussolini újabb balkáni kalandokra készülődött: Görögország megszállására, Jugoszlávia feldarabolására és Horvátország vasallus államá alakítására.³⁹

A hódító tervek és Olaszország gazdasági-katonai gyengesége közötti ellentmondás Mussolinit a hitleri Németországgal való szövetség megerősítése felé irányította.

Nincs arról adat, hogy Ribbentrop május eleji római látogatása során konkrétan felmerült-e a Magyarországon való átvonulás kérdése, de ha fel is merült, másodrendű szerepet játszhatott a fő kérdés, a német-olasz barátsági és szövetségi szersződés megkötése mellett. A két külügyminiszter és szakértők akkor szövegezték meg a két héttel később, május 22-én – Ciano berlini látogatása során – aláírt és általuk "acélpaktumnak" /patto d'acciaio, Stahlpakt/ nevezett szersződést. A "világnészetük belső rokonsága és érdekeik széles körű összetartozása révén" szorosán egymáshoz kötött két fasiszta hatalom kimondta, hogy a szersződés célja nem a két ország védelme, hanem as, hogy "a jövőben is egymás oldalán és egyesült erővel fognak fellépni életterük biztosítása és a béke fenntartása érdekében".⁴⁰ A fűgefalevélként odabigyasztott, és as "életter biztosításával" gyökeresen ellenkező "béke" szó senkit sem téveszthetett meg abban a tekintetben, hogy a két fasiszta agresszor valójában a béke ellen, a világ újrafelosztása érdekében szövetkezett. E téren a két hatalom között mindössze annyi nézeteltérés volt, hogy míg Hitler már akkor késsen állt a világháború kirobbantására, Mussolini est – Olaszország nem kielégítő felkészültsége miatt – csak 1943-ra tervezte, mint erről 1939. május 30-i Hitlerhez írt emlékirata tanuskodik.⁴¹

A szersződés agresszív jellegét bizonyítja, hogy a katonai együttműködésről szóló III. cikkely mindenféle "háborús bonyodalmak" esetén kötelezi a másik felet, hogy teljes katonai erejével a háborúskodó fél oldalára álljon, tehát nemcsak a védelmi jellegű katonai szövetségekben szereplő, "nem provokált háborúk esetén".

As a tény, hogy a fasiszta olasz kormány aláírta est as agresszív paktumot, egyáltalán nem jelentette ast, hogy as olasz nép megszűnt "helyteleníteni a katonai szövetség gondolatát" a fasiszta Németországgal, amit alig félévvel korábban Mussolini is kénytelen volt elismerni, amikor Ribbentrop először javasolta neki egy ilyen szersződés aláírását.⁴² A paktum aláírása mindössze ast bizonyítja, hogy a fasiszta Olaszország ekkor már csaknem teljesen alárendelte magát erősebb német szövetségesének, amelynek segítségével akarta elérni "életterének biztosítását".

A magyar kormány üdvözölte a német–olasz katonai paktum aláírását, mert abban saját revisiók céljai megvalósításának lehetőségét látta. Ugyanakkor azonban aggodalommal töltötte el a szerződés VI., a "baráti államokra" vonatkozó cikkelye.⁴³ Ezért Csáky május 24-i táviratában utasította Villanit, tudja meg, hogy ez "a baráti hatalmaknak érdekszférákba való osztását jelenti-e, amire a külföldi sajtó már célzást is tett".⁴⁴ Ciano külügyminiszter azt válaszolta Villaninak, hogy a VI. paragrafus "nem jelenti azt, hogy a tengellyel baráti viszonyban élő államok Berlinben érdekszférákra osztottak volna: tudvalevőleg Olaszország nem hajlandó a Közép- és Kelet-Európában kiépített pozícióit feladni."⁴⁵ Úgy látszik Csáky és Ciano is elfeledkezett az alig egy hónappal korábban Rómában folytatott tárgyalásaikról, amikor Mussolini – amint már korábban említettük – elmondta, "hogyan bizonyos mérvben érdekszférákra osztották Berlinnel Közép-Európát".⁴⁶

1939 nyarán a nemzetközi helyzet a végsőkéig kiéleződött. Magyarország a Népszövetségből való kilépése és a környező államokkal való kapcsolatának további romlása miatt – a tengelyhatalmakon kívül – külpolitikailag szinte teljesen elszigetelődött. Ezért a magyar kormány megfontolás tárgyává tette Cincar-Markovič jugoszláv külügyminiszter májusi római megbeszélései során elhangzott javaslatát, hogy Jugoszlávia, Románia, Bulgária és Magyarország alakítson egy semleges blokkot. Jellemző, hogyan reagált erre a javaslatra az olasz diplomácia, amelynek álláspontjától a magyar kormány a sajátját is függővé tette. A javaslat elhangzásakor, május 16-án, Villani azt jelentette Rómából, hogy "Ciano grófnak a gondolat tetszik, de a megvalósítás érdekében kezdeményező lépést nem tesz."⁴⁷

Es érthető is, hiszen – mint már korábban rámutattunk – Olaszországnak érdekében állt a tengely egyre inkább Németország felé billenő erőkarjának kiegyensúlyozása céljából maga mögött felsorakoztatni Közép- és Délkelet-Európa államait. A javaslat lényegében a Róma által korábban dédelgetett "horizontális tengely" gondolatának felújítását jelentette, azzal a különbséggel, hogy a német agresszió következő áldozatául kiszemelt Lengyelország helyére Bulgária lépett volna. Mégis Ciano tartózkodására az adhatott okot, hogy tartott német szövetségesének a javaslattal kapcsolatos ellenállásától. És hogy e két ellentétes eredőjű megfontolás közül az utóbbi volt az erősebb, azt bizonyítja Ciano alig másfél hónappal később e kérdéssel kapcsolatban kifejtett álláspontja, amelyről Villani július 6-i számjeltáviratában a következőket jelentette: "A négy keleti állam blokkja Ciano gróf szerint nem valósítható meg, mert Gafencu alatt Románia átment az ellentáborba. Vele szemben ridegen tartózkodó álláspontra kellene szorítania helyezkedni. Nem tanácsolja most már azt sem, hogy Jugoszláviával keressük a megegyezést."⁴⁸ Természetesen Ciano álláspontja ilyen nagyarányú megváltozásának oka valójában nem Gafencu román külügyminiszter volt (aki egyébként a javaslat elhangzásakor is e posztot töltötte be) és nem is Jugoszlávia megbízhatatlansága, mint ahogy azt Ciano egyidejűleg fejtegette. A valódi ok a hitleri Németország ellensége volt, amellyel időközben Olaszország katonai szövetségre lépett.

A háború kirobbantására készülő Németország gyanakvással figyelte olasz és magyar szövetségesének minden másirányú diplomáciai orientációját. Ezt bizonyította a "török közvetítéssel" kapcsolatos közjáték, amely 1939 júniusában a három ország diplomatáit foglalkoztatta.

Június 15-én a berlini olasz nagykövet, Attolico azt jelentette Cianonak, hogy Berlinben olyan hírek terjedtek el, miszerint "Magyarország a napokban Törökországhoz fordult, hogy jószolgálatait kérje a Romániával fennálló vitájának lebonyolításában". Attolico közölte azt is, hogy ezt Berlin nem jó szemmel nézi, mert "minden, ami Törökország felértékeléséhez vezet a balkáni kérdésekben, teljesség ellentétes a tengelyhatalmak érdekeivel".⁴⁹ Öt nappal később Attolico két újjal tetézte Berlin "vádjait":

"1. Magyarország állítólag Angliához fordult, hogy tudomására hozza: a Romániának adott angol garancia kényelmetlen helyzetet teremt számára, mert Romániát arra bátorítja, hogy ellenálljon minden és bármiféle magyar követelésnek.

2. Magyarország állítólag Törökországhoz fordult az Oroszországgal való kapcsolatainak normalizálása érdekében."

Attolico jelentéséből kitűnik, hogy Berlint különösen a magyar–szovjet viszony normalizálásának eshetősége nyugtalanította "mint jele, ha nem is a magyar politika új tendenciáinak, de legalábbis annak az értékelésnek, amelyet Magyarország levon saját politikája szempontjából, a nevezetes angol garanciák következtében kialakult új európai helyzetről".⁵⁰ Azaz a hitleri diplomácia attól tartott, hogy Magyarország a Romániának nyújtott angol garancia parirozása céljából akarja normalizálni kapcsolatait Hitler perspektivikus fő ellenségével, a Szovjetunióval.

Ciano június 21-én továbbította a fenti értesítéseket budapesti követének, azaz az utasítással, hogy "amennyiben azok megalapozottnak bizonyulnak, fejezze ki az olasz kormány meglepetését a magyar kormány által az ankarai kormány felé tett kezdeményezéssel kapcsolatban".⁵¹ Az olasz külügyminiszter tehát sietett azonosulni a berlini rosszalással.

Vinci követ ezután kétszer is beszélt Csákyval, akit "fájdalommal töltött el" az olaszok bizalmatlansága, és kifejezte gyanúját, hogy "ennek forrása Berlin". A magyar külügyminiszter biztosította az olasz követet arról, hogy "soha nem volt szándékában közvetítéssel megbízni a török kormányt, mert jól ismeri Törökország viszonyát a tengelyhatalmakhoz". Az angol kormány felé tett kezdeményezést Csáky így magyarázta: el akarta kerülni, hogy Anglia garanciákat nyújtson Romániának határai biztosítására.⁵²

A legsúlyosabb vád alól azonban – az időközben szabadságra hazautazó Vinci helyett – Formentini ideiglenes ügyvivő tisztázta a magyar kormányt, amikor július 1-i jelentésében közölte: "Ami Magyarországnak azt a kérését illeti Törökországhoz, hogy közvetítsen a Szovjetunióval való kapcsolatainak normalizálása érdekében, erről nem szimatoltam meg semmit".⁵³

Ezután a magyar diplomácia még néhány kísérletet tett, hogy a várható háború előtt tisztázza kapcsolatait a tengelyhatalmakkal. Így július 5-én Csáky utasította Villanit, hogy az olasz–német katonai szerződés konzultációs szakaszára hivatkozva kérje meg Cianot, "hogy, ha a fent hivatkozott szerződés ér-

telmében olyan tárgyalásokra kerülne sor, amelyekből Olaszország joggal arra következtet, hogy a háború küszöbön áll, a megbessélések során tisztássa Magyarország helyzetét is, annak kezdeti semlegessége szempontjából”.⁵⁴ Csáky a semlegességre irányuló törekvést ugyanebben a levélben a következő szavakkal magyarásta: „Véleményem szerint ugyanis feltétlenül kívánatos, hogy mindaddig, amíg Jugoszlávia és Románia magatartása minden kétséget kizáró módon el nem dől, Magyarország semleges maradjon egyrészt eme államok ellensúlyozása, másrészt eme államok állandó fenyegetése céljából.”⁵⁵ (Kiemelés tőlem – R.Gy.)

Ciano csak két héttel később fogadta Villanit és a levélre az alábbi választ adta: „Jelenleg nem folynak Berlin és Róma között olyan tárgyalások, amelyekből azt lehetne következtetni, hogy háborúra kerülne sor, amit én különben sem tartok valószínűnek. Ha konfliktus volna kilátásban, arról mi a magyar kormány természetesen eleve értesítenék, már azért is, mert a mi érdekünk, hogy maguk felkészüljenek. Assal egyetértek, hogy Magyarország Csáky gróf levelében foglalt okoknál fogva kezdetben semleges maradjon. Es volt az elgondolás tavaly ősszel is. A tisztázás iránti kívánságot magamévá tettem.”⁵⁶

Mindenesetre az, hogy Ciano 40 nappal a háború kitörése előtt még nem tartotta valószínűnek azt – nem túl jól tájékozottságra vall. Az, hogy Ciano nem tudott az ekkor már régen késsenálló Lengyelország elleni „Fall Weiss” támadási tervről, azt bizonyítja, hogy a német–olasz katonai szerszódés konzultációs szakasa nem túlságosan jól működött.

A magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok újabb elhidegülésre adhatott okot az, hogy az „acélpaktum” megkötése után az olasz külpolitika irányítói már nem támogatták a magyar kormány „renitens” magatartását a várható német–lengyel konfliktus esetén.

Budapest habosó magatartását mutatta a magyar külügyminiszter július 13-i valamennyi magyar követ „szavainak irányítására” elküldött azon távirata, amely szerint az európai háborús konfliktus esetén „a magyar kormány kezei semmilyen irányban nincsenek megkötve” és ezért „a körülmények mérlegelése mellett teljesen szabadon határozhat magatartásáról”.⁵⁷ Csáky azonban a vártnál előbb „mérlegelte a körülményeket” és már két nappal később a következő, az említett táviratot gyakorlatilag semmissé tevő kiegészítést küldte el: „félreértések elkerülése végett szíveskedjék törhetetlen ragasszkodásunkat a tengelyhatalmakhoz hangsúlyosni”.⁵⁸ Tehát a „függetlenségi kinyilatkozás” visszajára sült el: nyílt bevallása lett annak, hogy a magyar kormány cselekvési „szabadságát” a tengelyrendkívül szűkre szabott keretei határozták meg.

4. TELEKI JÚLIUS 24-I LEVELEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A német–olasz katonai paktum aláírása után eltelt két hónap fentebb vázolt eseményei azt bizonyították, hogy az „acélpaktum” aláírása után Olaszország teljességgel az erősebb fasiszta szövetségesehez igazította politikáját, és ezért a

magyar–olasz együttműködésnek az a csekély és kiszámíthatatlan defensív német–ellenes jellege is megszűnt, amely az 1939-es év első felében meg-megnyilvánult. Mindezt fényesen illusztrálta Teleki Pál Hitlerhez és Mussolinihez intésett július 24-i két-két azonos szövegű levelének olasz és német fogadtatása.

Teleki az első levelében kijelentette, hogy "a Berlin–Róma tengely erkölcsi és anyagi erejébe vetett mélyseges hittől vezéreltetve, ...egy általános konfliktus esetén Magyarország a maga politikáját a tengely politikájával fogja összhangba hozni", és azonban "semmi esetre sem ejtethet csorbát szuverénitásunkon". Ezért Teleki kérte, hogy a német–olasz vegyesbizottság (amelyet az "acélpaktum" hozott létre a katonai politika koordinálása céljából) a maga állományából mielőbb jelöljön ki egy olyan szervet, amellyel hármásban megtárgyalhatjuk mindazon problémákat, amelyek a három hatalom legszorosabb együttműködéséből adódhatnak." Második levelében a magyar miniszterelnök első levele "minden hamis értelmezésének megelőzésére" kijelenti, hogy "Magyarország, amennyiben az adott körülményekben nem áll be komoly változás, erkölcsi megfontolásokból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveleteket kezdjen Lengyelország ellen."⁵⁹

Villani még aznap átadta Cianonak a Mussolinihez írt leveleket, és számjeltáviratában azt jelentette, hogy az olasz külügyminiszter azok "tartalmát örömmel vette tudomásul és még ma bemutatja Mussolininek. Gondoskodni fog, hogy Pariani a magyar vezérkari főnökkel a megbeszéléseket a hadgyakorlatok alkalmával felvegye. Vegyes bizottságba való bekapcsolódást is igen szívesen látja: meg kell várni mi lesz a német álláspont, bár meg van győződve, hogy azonos lesz az olasszal."⁶⁰ Ciano július 24-i naplóbejegyzése nem látszik igazolni a magyar követ optimista táviratát. Ciano nem tesz említést sem az olasz, sem a várható német egyetértésről a levelekkel kapcsolatban. Ehelyett írja: "Az a sanda gyanúm, hogy az első levelet azért írták, hogy a másodikat elfogadhatóvá tegyék." Ciano naplójában említést tesz arról is, hogy a magyar követ ismét felvetette D'Aosta olasz herceg magyar királlyá választásának lehetőségét.⁶¹ Ennek a magyar uralkodó körök olasz-barát része által dédelgetett tervnek megemléztését Ciano előtt viszont Villani nem tartotta jelentésre érdemesnek a találkozásukról szóló táviratában.

Akár kilátásba helyezte Ciano a német egyetértést Teleki leveleivel, akár nem, hamarosan kiderült, hogy erről szó sem lehet. Ciano már a következő napi naplóbejegyzésében azt írja, hogy Attolico közlése szerint a német kormány fel van háborodva Teleki levelei miatt és az azokban kösölteket "aljas döntésnek" tartja.⁶²

A magyar követ távirati jelentése szerint a következő napon Ciano német sugalmazásra már azt kösölte, hogy a "miniszterelnök leveleinek figyelmesebb olvasása után az első benyomása megváltozott", mert a "második levél az elsőnek az értékét lényegesen lessállítja, mivel jelenleg a konflagráció, amennyiben általában előállna, lengyel vonatkozásban jelentkezik elsősorban". Esután kösölte, hogy a "végleges választ a levelekre még függőben tartja".⁶³ Világos azonban, hogy Ciano véleményének ez a megkeményedését nem a "figyelmesebb olvasás", hanem a német kormány felháborodása okozta. Ciano naplója szerint Villani a levelekért a felelősséget Csákyra hártotta, akiről a magyar követtel együtt Ciano is "lesújtó véleményt" alkotott.⁶⁴

Esután a Teleki leveleire adandó válaszról a német és olasz külügyminiszter között megbeszélések folytak a berlini olasz nagykövet közvetítésével. Ribbentrop két lehetőséget vetett fel: az első egy azonnali válasz Hitler nevében Horthyhoz, a második a válasz elhalasztása Ribbentrop és Csáky tervezett személyes találkozásáig. Végülis Ciano javaslatára a második megoldást fogadták el.⁶⁵

Július 27-én Csáky, mintegy a magyar kormány "bizonyítványát (Teleki leveleit) magyarásandó", azonos megszövegezésű táviratot küldött berlini és római követének "tájékoztatására és szavainak irányítására". E magyarázkodó távirat szerint "a magyar kormány elhatározott célja, hogy tengelybarátságát minden kétséget kizáró módon kézzelfoghatóan bizonyítsa", de amennyiben a lengyel kormány politikájában nem történik döntő változás "háborús cselekményt Lengyelország ellen nem fogunk elkövetni". A távirat végén Csáky arról panaszkodott, hogy "teljes sötétben tapogatódzunk a tengelynek politikai elgondolásait illetőleg" és ezt "kivántuk a hármass tanácskozások felvételével megszüntetni".⁶⁶

Érdemes megemlíteni, hogy a berlini követnek küldött táviratot Csáky még a következőkkel egészítette ki: "Tájékoztatásul közlöm, hogy az olasz kormány hasonló lépésünket legnagyobb megértéssel fogadta, sőt örömmel méltányolva az őszinteséget, amellyel felvetettük a pillanatnyi helyzetben egy részünkről kiinduló lengyel-ellenes akció immorálisságát."⁶⁷ Ez azonban nem felelt meg a valóságnak, mert – mint láthattuk – az olasz kormány álláspontját ekkor már teljesen a német kormányéhoz igazította. Ezért Csáky ezzel a manőverrel nem érthette el célját Ribbentropnál, aki a Teleki levelek ügyében kapcsolatban állt Cianoval.

Az olaszoknak a Teleki-levelekkel kapcsolatos ambivalens magatartására jellemző, hogy míg Mussolini a Telekihez intézett július 31-i táviratában a "legőszintébb háláját" fejezte ki a levelekért, addig Attolico augusztus 5-én már visszamenőleg is tagadta a levelekkel való olasz egyetértést, biztosítva Weizsäcker német külügyi államtitkárt arról, hogy a levelek "rossz benyomást keltettek Rómában", és a magyarok minden ezzel ellentétes állítása "merő kitalálás".⁶⁸ A levelek sorsa végülis Csáky németországi tárgyalásai során pecsételődött meg.

5. CSÁKY BERCHTESGADENI ÉS RÓMAI LÁTOGATÁSA

Hitler "kibéktése" céljából Csáky augusztus 8-án Berchtesgadenbe utazott. Elutazása előtt Csáky tájékoztatta Vinci követet németországi látogatásának céljáról. A követ jelentése szerint a magyar külügyminiszter meg akarja ismerni a Teleki-levelekkel kapcsolatos német álláspontot, és "pontosítani kívánja Magyarország helyzetét az olasz–német szövetségben, kérve bevételét a kölcsönös konzultációk közös bizottságaiba". Csáky kifejtette, hogy "ismételten nyilatkozatot kell majd tennie a Németország iránti barátságról", és ezt annak tulajdonította, hogy "erős visszaesés volt a magyarok érzelmeiben a Birodalom irányában, és erről a németek különböző forrásokból értesültek". Panaszkodott Erdmannsdorff budapesti német követre, aki "azt jelentette Berlinnek, hogy a magyarok nyolcvan százaléka ellenséges Németország iránt". A beszélgetés végén Csáky kijelentette

Vincinek, hogy "sok szempontból nem lehet elégedett a német állásfoglalással, és ezért akart tisztázni Ribbentropmal különböző kérdéseket".⁶⁹

Nos, Csákynek a német vezetőkkel folytatott megbeszélései során elsősorban azt sikerült "tisztázni", hogy a németek nem tűnnek semmiféle renitens magatartást a magyar kormány részéről. Hitler Ribbentrop jelenlétében szemrehányásokkal illetve Csákyt és a magyar kormányt Teleki levelei miatt. Csáky meghátrált és még a megbeszélések során kérte, hogy a miniszterelnök leveleit tekintsék meg nem frottnak, majd – útban hazafelé – Bécsből táviratilag utasította berlini és római követét, hogy a magyar kormány ezirányú kérését írásban is közölje Hitlerrel, illetve Mussolinivel.⁷⁰

Így végsődött a magyar kormány azon kísérlete, hogy érvényt szerezzen "szuverenitásának" és "nemzeti céljainak".

1939 augusztusában az események rendkívüli gyorsasággal követték egymást. A tempót akkor már teljesen Hitler diktálta, aki végleg elhatározta, hogy a Lengyelország elleni sajtókampányok és terrorakciók segítségével kiprovokálja a háborút. A háborúra még felkészületlen olasz és magyar kormány gyenge kísérletei már nem tudták feltartóztatni Hitlert. Csáky augusztus 8-i látogatása után néhány nappal Ciano is Ribbentrophoz utazott.

Cianonak a Hitlerrel és Ribbentropmal augusztus 11–13. között Salzburgban folytatott tárgyalásairól készített feljegyzéséből kiderül, hogy az olasz külügyminiszter hiába hivatkozott a Mussolini és Hitler között alig néhány hónappal korábban született megállapodásra, miszerint a háborút csak 2-3 év múlva kezdik el. Hitler "megerősítette azt a szándékát, hogy hamarosan cselekszik Lengyelország ellen", de azzal próbálta megnyugtatni Ciano, hogy a Lengyelország elleni háború "nem fog általános konfliktust kiprovokálni", és így "nem kell majd a fennálló kötelezettségeknek megfelelő segítséget kérnie Olaszországtól"⁷¹. A fennálló kötelezettségekre", vagyis az "acélpaktumra" való hivatkozás azonban arra mutat, hogy Hitler nem zárta ki a konfliktus általánossá válását és Olaszország bevonásának eshetőségét sem.

Hitler a Cianoval folytatott második megbeszélése során lakonikusan közölte, hogy a Lengyelország elleni háború kezdetének végső időpontja: augusztus vége.⁷²

Cianonak a német vezetőkkel folytatott tárgyalásain kevés szó esett Magyarországról. Feljegyzései szerint Hitler és Ribbentrop is azt mondta, hogy Magyarország feladata lesz, hogy Bulgáriával együtt "semlegesítse Románia egyébként is nagyon bizonytalan ellenségességét".⁷³ Amint a későbbiekben arról még szó lesz, a magyar kormány készen állt e feladat teljesítésére, sőt "túlteljesítésére" is.

Nagy László római ügyvivő augusztus 17-i távirati jelentése szerint Ciano "mérséklőleg, sőt fékezőleg igyekezett hatni Hitlerre", de hogy ez nem nagyon sikerülhetett neki, azt mutatja az ügyvivő ugyanazon nap elküldött másik távirata, amely szerint Németország "kénytelen a danzigi kérdést a legrövidebb időn belül liquidálni", és "el van szánva, hogy követeléseinek bármily eszközökkel is érvényt szerez".⁷⁴

Mivel a Teleki-levelek következtében a magyar–német viszony meglehetősen elhidegült, Csáky augusztus 18-án hirtelen Rómába utasott, hogy olasz kollégájától tudjon meg valamit a fasiszta szövetségesek terveiről.

Csáky római látogatásának váratlanságára utal az, hogy Ciano egy nappal korábban még abban állapotott meg Villanival, hogy Csáky csak augusztus 25–28-a között látogat Rómába.⁷⁵

Ciano naplója így tudósít erről a látogatásról: "Délután hirtelen megérkesik Csáky gróf. Mint mindig, savaros, pontatlan és ellentmondásos. Kifejti elképzeléseit a tengellyel gyorsan megkötendő szövetségi szerződést illetően. Reméli, hogy fymódon megmentheti Magyarországot a német ivásiótól. Én lebesélem őt erről, elsősorban azért, mert ebben egy új köteléket látok köstünk és Németország között. A Duce is nagyon tartózkodó. Csákynek nincsenek határosott elképzelései a helysetről. Még mindig egy német blöff lehetőségére gondol (feltehetően a Lengyelország elleni támadást illetően – R. Gy.). Ast mondja, hogy a magyar nép 95 %-a gyűlöli a németeket. Maga a kormányzó, amikor róluk beszél "útonállóknak és bohócoknak" nevezi őket, és Horthy felesége kijelentette, hogy ő maga is fegyvert fogna, ha németek elleni harcról lenne szó."⁷⁶

Csáky szavai ismételten demonstrálják a horthysta külpolitika kétértelműségét: a magyar vezetők felismerték a német veszélyt, de est úgy próbálták kivédeni, hogy felajánlják szövetségüket a tengelyhatalmaknak!

Csáky az olasz támogatás növelése érdekében hivatalosan először vetette fel Ciano előtt Aosta hercegének magyar királlyá koronásását, amelyet szerinte Horthy is támogatna, de "a lehetséges német vétó akadályt képezhet".⁷⁷

Csáky és Ciano a háború kitörése előtti utolsó megbesszéséről Ciano fenti naplóbejegyzésén kívül nem maradt hivatalos olasz vagy magyar feljegyzés. Esért tarthat érdeklődésre számot Mackensen római német nagykövet jelentése, akit Ciano így informált a magyar külügyminiszterrel folytatott megbesszéseiről: "... A lényeges az, hogy Csáky változatlanul és fenntartás nélkül hitet tett a tengely mellett, bár hosszan fejtegette az európai helyset láttán őt eltöltő súlyos aggodalmait. Látogatásának célja bizonyára mindenek előtt az volt, hogy tájékosódjék a helysetről és az olasz felfogásról, amellet azonban valószínűleg ast is meg akarta állapítani, hogyan hatott itt az ismert, később vissavont Teleki-levelek közjátéka. Esen túlmenően Cianonak Csáky kijelentéseiből az a benyomása, hogy Csáky a birodalmi külügyminiszter úrral folytatott beszélgetésében bizonyos tartózkodást tapasztalt, és most az volt a célja, hogy a helysetről és a szándékokról is többet halljon. Csáky a beszélgetés során tapogatózva arról is beszélt, hogy szerinte még mindig vannak bizonyos lehetőségek a békés megoldásra. Ciano ast felelte neki, hogy benyomása szerint a Führernek az a döntése, hogy cselekedni fog, immáron megmásíthatatlan."⁷⁸

Ciano tehát elhallgatta a németek elől Csáky német-ellenes kijelentéseit.

6. RÓMA ÉS BUDAPEST A HÁBORÚN KIVÜL MARAD

Ami a háborúval kapcsolatos olasz álláspontot illeti, Mussolini augusztus 26-i telefonüzenetében közölte Hitlerrel, hogy miután "Németország nem tudta kitölteni a nagy hiányokat, amelyeket az etiópiai és spanyolországi háború okoztak az olasz fegyverekben,... legalábbis a konfliktus első időszakában az Ön által javasolt álláspontra helyezkedem: azaz maximálisan mozgásképtelenné teszem francia-brit haderőket, mint ahogy ez már folyamatban van, és ugyanakkor a lehetséges legnagyobb mértékben meggyorsítom a katonai felkészülést".

Üzenetében Mussolini sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy "az akció pillanatában nem nyújthatja pozitív szolidaritását" és kérte Hitler megértését. Végezetül Mussolini – hangsúlyozva, hogy ezt nem "a lelkületéből teljesen idegen pacifizmusból teszi" – még egy kísérletet tett arra, hogy a német diktátort olyan "politikai megoldásra" ösztönözze, amely "teljes erkölcsi és materiális elégtételt szolgáltatna Németországnak".⁷⁹

Távirati válaszában Hitler megértését fejezte ki Mussolini álláspontját illetően, de kérte, hogy azt legalább a háború kitöréséig ne hozzák nyilvánosságra. Kérte továbbá, hogy Olaszország katonai intézkedéseivel kösse le a francia és angol erők egy részét, és az olasz sajtó álljon ki Németország mellett.

Hitler annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy egy világháború esetén a "kelet lesz a döntő". Táviratában kérte olasz ipari és mezőgazdasági munkások Németországba küldését, azzal biztatva Mussolinit, hogy "ha később, az események menete következtében Olaszország számára lehetővé válik, vagy arra kényszerül, hogy bekapcsolódjon a háborúba, akkor a Birodalom még jobban megerősödött autarchikus bázisa az Ön számára is rendkívül fontos lesz."⁸⁰

Hitler tehát kénytelen-kelletlen tudomásul vette, hogy Olaszország egyelőre nem kíván belépni a háborúba, de még ekkor Mussolini tudtára adta: számít sokoldalú segítségére. Hitler nem látta szükségét annak, hogy válaszában kitérjen Mussolininek a békés megoldásra irányuló javaslatára. Külügyminisztere Ribbentrop azonban közölte Attolico berlini olasz nagykövettel, hogy erre "nincs remény".⁸¹

A 2. világháborút megelőző napokban a magyar kormány Romániával kapcsolatos terveit igyekezett megvalósítani. Csáky római látogatása során átadott Cianonak egy térképet, Erdély javasolt felosztásáról Magyarország és Románia között. Jellemző a térképhez fűzött magyarázat alábbi része: "A Székelyföld keleti határvonala a legfontosabb határ nemcsak Magyarország, de Európa számára is. Ide tartozik a Kárpátok legkeletibb kiszögélése, az a bástya, amely ellenőrzi az Oroszországból a Balkán felé vezető szűk szakadékot és utat".⁸² A magyar kormány azzal magyarázta területi követeléseinek szükségességét, hogy Romániánál jobban megtudja védeni Európát a "szovjet veszedelemtől".

A magyar kormány arra számítva, hogy sem a háború által lekötött nyugati hatalmak, sem Németország nem fog Románia védelmére kelni, teljesíthetetlen "kisebbségvédelmi követelésekkel" igyekezett a konfliktust kirobbantani.

Magyarország Romániával kapcsolatos terveiről szólva a budapesti olasz követ ezeket jelentett augusztus 24-én Rómába: "Magyarországon nagy reményeket fűznek ahhoz, hogy a körülményekből azonnali területi előnyökre tegyenek szert".⁸³ Bár Csáky kijelentette Vincinek, hogy "Magyarország Olaszország előzetes jóváhagyása nélkül nem fogja sem megtámadni, sem pedig provokálni Romániát", a Horthy-Magyarország agresszív terveire utalt a külügyminiszter egyidejűleg tett kijelentése, miszerint "a magyar kormány elhatározta, hogy fokozatos intézkedéseket tesz a moszósításra, anélkül, hogy azt bejelentené".⁸⁴

Csáky másik fontos közlése Róma számára az volt, hogy "Magyarország egy konfliktus esetén tartalékban marad, anélkül, hogy deklarálná semlegességét".⁸⁵ Tehát a magyar kormány, amely – Olaszországhoz hasonlóan – még nem érezte magát eléggé felkészültnek ahhoz, hogy katonailag bekapcsolódjon a hitleri Németország háborújába, jobbnak látta a "tartalékban maradási", remélve, hogy közben azért érvényesítheti területi követeléseit Romániával szemben.

A magyar kormánynak a Romániával szembeni támadó szándékaira vall az olasz követ egy nappal későbbi jelentése is, miszerint Csáky kizártnak tartja azt, hogy a magyar kormány elfogadja a román kormány javaslatát a két ország közötti meg nem támadási egyezmény megkötésére vonatkozóan.⁸⁶ A magyar kormány ezt a román javaslatot azzal az átlátszó és demagóg kifogással utasította vissza, hogy "nem hajlandó szuronyok fenyegetése mellett tárgyalni". A bukaresti magyar követ, a későbbi magyar miniszterelnök, Bárdossy László dezinformáló módon azt közölte olasz kollégájával, Ghigivel, hogy a magyar kormány a román javaslat visszautasítását "német követelésre tette".⁸⁷

Valójában azonban a német kormány nem jó szemmel nézte a magyar kormány Romániával szembeni mesterkedéseit, mert nem állt érdekében egyik legjelentősebb olaj-, illetve élelmiszer szállítója közötti "hátországi" konfliktus. Mindez még tovább mélyítette a német–magyar kapcsolatokban a "Teleki-levelek" által kiváltott bizalmatlanságot. Vinci követ nem alaptalanul jelentette Ciononak augusztus 26-án, hogy "az országot uraló érzés a Németországtól való félelem". A jelentés szerint a magyar politikusok nem egységesek Németországot illetően: "Csákyt azzal vádolják, hogy túlságosan engedékeny Berlin iránt, a Keresztes-Fischer vezette irányzat határozottabb állásfoglalás felé tendál".⁸⁸

A németek – rosszallásuk demonstrációjaként – leállították bizonyos hadianyagok szállítását Magyarországnak és nyíltan figyelmeztették a magyar kormányt, hogy "határozatlan magatartásával... megkockáztatja azt, hogy Kelet-Európa új-járendezésénél lemarad".⁸⁹

Es volt pedig az, amitől a magyar uralkodó körök a legjobban féltek. Ezért a magyar kormány augusztus 31-én éjjel – tehát a háború kitörése előtt alig néhány órával – berlini és római nagykövetei révén újabb "hűségnyilatkozatot" tett.

A Villaninak küldött táviratában Csáky kéri annak közlését olasz kollégájával, hogy a "német külügyi államtitkárhelyettes nyilván mesterkéltan konstruált ürügyek alatt szemrehányásokat tett a magyar kormánynak, hogy annak ellenére, hogy tengely mellett állást foglalt, Németországgal szemben bizonytalan magatartást tanúsít (kiemelés az eredetiben – R.Gy.). Ezért a katonai hatóságok utasít-

tást kaptak, hogy bizonyos hadianyagoknak Magyarországra szállítását szüntessék be.⁹⁰

A magyar kormány jól tudta, hogy mi rejlik a német kormány zsarolása mögött. Ezt bizonyítja a távirat következő bekezdése: "Tapasztalat azt mutatja, hogy a németek ilyen érthetetlen fellépése mindig akkor következik be, ha ürügyet keresnek valami kellemetlen követelésük kieroszakolására, vagy valamely ígértük alól igyekeznek kibújni."⁹¹

Tehát a magyar kormányt zsarolják, de külügyminisztere akkor már nem védekezik vagy tiltakozik, hanem utasítást ad berlini követének: "A kormány nevében tegyen deklarációt Ribbentrop előtt, hogy német barátságához hívek maradunk és korrekt barátságunkra mindig számíthatnak, kérve őt egyúttal, hogy ne üljön fel az intrikáknak."⁹²

Csáky ekkor már olasz kollégájához sem védelemért vagy támogatásért fordult, hanem a fenti "hűségnyilatkozat" közvetítéséért: "Hálás volnék Ciano grófnak, ha ő is Magyarországgal kapcsolatban megnyugtatólag hatna a német külügyminiszterre és ha megállapítaná, hogy mi rejlik tényleg a németeknek velünk szembeni, legalábbis érthetetlen hangulatváltozása mögött."⁹³

Villani már szeptember elsején felkereste Bastianini külügyi államtitkárhelyettest, aki Csáky üzenetére azt válaszolta, hogy "teljesen nyugodt lehet", hiszen már Olaszország is nyilatkozatot tett arról, hogy nem tesz kezdeményezést a háborúban való részvételre.⁹⁴

Nem volt ilyen megnyugtató Ciano válasza, aki másnap reggel fogadta a magyar követet. Az olasz külügyminiszter megígérte, "alkalmilag megemlíti a németek előtt, hogy Magyarország lojalításában kételkedni nem lehet". De miután tudta, hogy a németek az olasz lojalításban is kételkednek, mindjárt hozzáfűzte: "A változott helyzetre való tekintettel ezen kijelentésnek nagyobb súlya alig lehet, bár a német-olasz viszony jó – legalábbis kifelé".⁹⁵ Ez a "legalábbis kifelé" alig burkoltan jeleste, hogy "befelé" egyáltalán nem volt olyan jó a német-olasz viszony.

Hitler ugyan kénytelen-kelletlen tudomásul vette, hogy Olaszország egyelőre az acélpaktum ellenére sem óhajt részt venni a háborúban, de nem vette jónéven ezt a magatartást.

Ciano Villani előtt kifejtette, hogy "a németek Lengyelországgal a legrövidebb időn belül végezni fognak, és akkor lehet némi gyenge esély a békés megoldásra". De egyáltalán nem volt biztos a háború sorsában, amit bizonyít az, hogy a magyar diplomáciának "a legnagyobb elővigyázatot" ajánlotta, mert "a konflagráció kimenetele bizonytalan".⁹⁶

A német csapatok kezdeti gyors sikerei azonban hamarosan eloszlatták az olasz és a magyar külpolitika irányítóinak kételyeit. A győztes háború eredményeiből való részesedés vágya arra késztette őket, hogy Olaszországot 1940-ben, Magyarországot 1941-ben bevigyék a német fasizmus háborújába. Mint ismeretes, ez a döntés mindkét ország számára végzetesnek bizonyult.⁹⁷

JEGYZETEK

1. OL.KÜM.res.pol. 1939. - 7 - 417. Szabó László római magyar katonai attasé 1939 március 21-i levele Werth Henrik vezérkari főnöknek.
2. U.o.
3. U.o.
4. U.o.
5. U.o.
6. OL.KÜM.res.pol. 1939 - 16-429. Villani Frigyes római magyar követ 1939. március 21-i jelentése Csáky István külügyminiszternek.
7. Olasz Külügyi Levéltár, (ASMAE), Ungheria, 26. köteg, 1939. III. 26. Luigi Orazio Vinci budapesti olasz követ jelentései Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek.
8. U.o. 1939. IV.1.
9. U.o. 1939. V.2.
10. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (a továbbiakban: DIMK) IV. k. 126 old. Barcza György londoni magyar követ és Csáky István külügyminiszter számjeltávirat-váltása.
11. OL.KÜM. számjel. 1939. IV.4. - kimenő - Róma. Csáky István távirata Villani Frigyes római követnek, vö. G. Ciano: *Diario /1939-1943/*, Róma, 1946. I.p. 60.
12. OL.KÜM.res.pol. 1939-11/27-262. mint a 6. sz.lj.
13. OL.KÜM.res.pol. 1939-11/27-262. mint a 6. sz.lj.
14. ASMAE, Ungheria, 26. köteg, 1939. IV.12. mint a 7.sz.lj.
15. OL.KÜM.res.pol. 1939-23-426. Csáky István feljegyzése az olasz és magyar miniszterelnök 1939. április 18-20-i római tárgyalásairól.
16. U.o.
17. OL.KÜM.res.pol. 1939-23-426. mint a 15.sz.lj.
18. U.o.
19. *G. Ciano: Diario, /1939-1943/*, I.k. 60. old.
20. mint a 15.sz.lj.
21. U.o.
22. U.o.
23. U.o.
24. U.o.
25. *Ciano, U.o. I. k. 18-20.*
26. Vö. *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája /1919-1945/*. Kossuth, 1975. valamint *Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája, Akadémiai Kiadó, 1964.*
27. OL.KÜM. Szabó László iratai, 1939. Csáky István levele Villani Frigyes római követnek (másolat).
28. U.o.
29. U.o.
30. DIMK IV. 201-202. old.
31. OL.KÜM. számjel. 1939 IV.28. - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
32. OL. Szabó László iratai, 1939. Emlékeztető a Mussolinival folytatott beszélgetésről.
33. U.o.
34. Documenti Diplomatici Italiani /a továbbiakban: DDI./ 8. s. XII. k. 50.o.
35. OL.KÜM.res.pol. 1939-17-439.
36. ASME, Ungheria, 26. köteg, 1939 V.1. Bernardo Attolico berlini olasz nagykövet jelentése Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek.
37. DDI 8. s., XII. k.6.o. Arnaldo Gariglioli budapesti olasz katonai attasé jelentése az olasz hadsereg vezérkari főnökének /Másolat/.
38. G.Ciano U.o. 90. old.
39. U.o. 99-118. old.
40. Nemzetközi szerződések, /1918-1945/. 452. old.

41. DDI, s.8, vol. XII., p.49. Mussolini levele Hitlerhez.
42. G.Ciano: Europa verso la catastrofe, Róma, 1947. 152. o.
43. Az "acélpaktum" VI. cikkelyének szövege: "A két Szerződő fél tudatában van annak a jelentőségnek, amely a velük barátságos hatalmakkal való közös kapcsolatoknak kijár. Eltökélt szándékuk, hogy ezeket a kapcsolatokat a jövőben isfenntartják és egyezős érdekeiknek megfelelően közösen fejlesztik." Nemzetközi szerződések, 453.o.
44. OL.KÜM. számjel. 1939 - kimenő - Róma. Csáky távirata Villaninak.
45. OL.KÜM.pol. 1939-21/27-2509. Villani jelentése Csákyknak.
46. OL.KÜM.res.pol. 1939-23-426. 1. a 20.sz.lj.
47. OL.KÜM. számjel. 1939. V.16. - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
48. OL.KÜM. számjel. 1939 - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
49. DDI 8.s., XII. k. 204. Attolico távirata Cianónak.
50. DDI. 8.s. XII. k. 241. old. Attolico jelentése Cianónak.
51. U.o. 246. old. Ciano távirata Vincinek.
52. U.o. 281. old. Vinci jelentése Cianónak.
53. U.o. 326. old. Omero Formentini olasz id. ügyvivő 1939. július 1-i jelentése Cianónak. Az Országos Levéltárban található dokumentumok szerint Csáky csak magyar-román viszálybanvaló közvetítésre kérte török kollégáját. A július 11-én Ankarába látogató Gafencu román külügyminiszter elutasította a magyar követeléseket, nemcsak a török külügyminiszter, de Máriássy Zoltán ankarai magyar követ előtt is, akit félórás beszélgetésre fogadott. L. DIMK. IV. k. 182., 188., 189. és 194. sz. dokumentumokat.
54. OL.KÜM. számjel. 1939-23-572. Csáky levele Villaninak.
55. U.o.
56. OL.KÜM.res.pol. 1939-23-658. Villani 1939. július 21-i levele Csákyknak.
57. DIMK IV. 362-363. old.
58. U.o. 367. old.
59. Magyarország és a II. világháború. Kossuth, 1961. 242-243. old.
60. OL.KÜM. számjel. 1939. VII.24. - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
61. Ciano: Diairo /1939-1943/ I.k. 134. old.
62. Július 24-i táviratában Attolico szószerint ezt jelentette: "Berlinben a magyar viselkedést méltatlannak nevezték, és azon patkányokéhoz hasonlították, amelyek elmenekülnek a süllyedő hajóról". DDI, 8 s., XII. k. 548.old.
63. OL.KÜM. számjel. 1939. VII.25. - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
64. Ciano: U.o., I.k. 151. old.
65. DIMK IV. k 385. old.
66. OL.KÜM. számjel. 1939. - kimenő - Róma. Csáky távirata Villaninak.
67. DIMK IV. k. 388. old.
68. DDI, 8 s. XII. k. 548. és 586. old. Mussolini távirata Telekinek, ill. Attolico jelentése Cianónak.
69. DDI, 8 s. v. 594. old. Vinci 1939. aug. 7-i jelentése Cianónak.
70. DIMK IV. k. 408. old.
71. DDI, 8. s., XIII. k. 7. old. Ciano feljegyzése a Hitlerrel 1939 aug. 12-én folytatott megbeszéléseiről.
72. U.o. 19. old.
73. DDI. 8. s., XIII. v. 6. old. (Erről a találkozóról egy hónappal később, szeptember 9-én Mussolini az alábbi tájékoztatást adta Villaninak: "A salzburgi találkozó alkalmával összesen 8 órán át folyt megbeszélések eredményre nem vezettek, úgyhogy erről az összejövetelről kommunikét sem adtak ki. Ciano gróf mindent elkövetett, hogy Hitlert és Ribbentropot lebeszélje arról, hogy a háborút megindítsák"... OL.KÜM.res.pol. 1939-23-893.)
74. OL.KÜM.pol. 1939-17/25-1600. Nagy László római id. ügyvivő távirata Csákyknak.
75. DDI. U.o. 51. old. Ciano távirata Vincinek.
76. Ciano: Diario, v.I. 162. old.
77. Ciano: Diario, I.k. 163. old.

78. A Wilhelmstresse és Magyarország (Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933-1944), Kossuth, 1968.
79. DDI. 8. s. XIII. k. 195. o. Mussolini telefonüzenete Hitlernek.
80. U.o. 220. o.
81. U.o. 221. és 257. old. Attolico 1939. augusztus 27-i és 29-i táviratai Cianónak.
82. DDI, 8.s. XIII. 445. old. Angol nyelvű feljegyzés, amelyet Csáky 1939. augusztus 18-19-i római látogatása során adott át Cianónak.
83. U.o. 137. old. Vinci távirata Cianónak.
84. U.o. 140. old. Vinci aug. 24-i jelentése Cianónak.
85. U.o. 139. old. Vinci aug. 24-i távirata Cianónak.
86. U.o. 153. old. Vinci aug. 25-i távirata Cianónak.
87. U.o. 217. old. Pellegrino Ghigi bukaresti olasz követ 1939 augusztus 27-i távirata Cianónak.
88. DDI. 8. s. XII. v. 208. old. Vinci jelentése Cianónak.
89. DIMK IV. 445. old.
90. OL.KÜM. számjel. 1939. VIII.31. - kimenő - Róma. Csáky távirata Villaninak.
91. U.o.
92. U.o.
93. U.o.
94. OL.KÜM. számjel. - Róma 1939. IX.2.- bejövő. Villani távirata Csákynek.
95. U.o.
96. U.o.
97. A magyar-olasz kapcsolatok további alakulását vázolja fel a szerzőnek "A Horthy-rendszer olasz orientációjának kudarca" című írása (Mozgó Világ, 1987. 2.sz.)